

הקשר בין זמן קריאת שמע לזמן צאת הכוכבים

יוני שוורץ

- א. מבוא
- ב. זמן עלות השחר
- ג. זמן צאת הכוכבים - מחלוקת רבנו תם והגאונים
- ד. שעה זמנית
- ה. מחלוקת המגן אברהם והגר"א והקשר למחלוקת רבנו תם והגאונים
- ו. סיכום

א. מבוא

רבים מכירים מלוחות הזמנים המצויים לכל, כי קיימת מחלוקת בין המגן אברהם והגר"א, ביחס לסוף זמן קריאת שמע וסוף זמן תפילה. כמו כן, רבים מכירים כי קיימת שיטה המאחרת את יציאת השבת, המכונה 'שיטת רבנו תם'.

במאמר זה נציג את שתי המחלוקות ונראה את היחס הישיר בין זמן מגן אברהם לשיטת רבנו תם. יחס ישיר זה מעורר תמיהה על לוחות הזמנים המציגים את זמן מגן אברהם בקריאת שמע של שחרית, אך אינם מציגים את זמן רבנו תם בקריאת שמע של ערבית.

כדי להבין את המחלוקות, נפתח בביאור כמה יסודות בענייני הזמנים בהלכה.

ב. זמן עלות השחר

זמן עלות השחר, המכונה בפי חז"ל גם 'עמוד השחר', הוא הזמן שבו למעשה מתחיל היום. מצוות רבות הנוהגות ביום, אפשר להתחיל החל מזמן זה¹.

חז"ל במספר מקומות התייחסו לזמן עלות השחר, כזמן שבו 'האיר המזרח', וכפי שכתב הרמב"ם בפירושו המשנה (ברכות א, א): "עמוד השחר הוא האור הנוצץ בפאתי מזרח".

למעשה, קשה להבין בדיוק כמה אור נדרש כדי להגדיר את זמן עלות השחר. על כן, כדי לקבוע את זמן עלות השחר, משתמשים ברמזים שנתנו חז"ל לזמן.

הגמרא בפסחים (צד, א) מביאה ברייתא שאומרת שאורכו של יום הוא זמן הליכת ארבעים מיל. הגמרא מתייחסת גם לזמן שבקצוות היום, כלומר למשך הזמן שבין עלות השחר להנף החמה, ובין השקיעה לצאת הכוכבים. ישנה שיטה של מספר אמוראים שישנם

1. אם כי לעיתים חז"ל קבעו שעל אף שזמן המצווה הוא מעלות השחר, יש להמתין להנף החמה (עיינו משנה במגילה כ, א).

חמישה מילים בכל אחד מקצוות היום, אך הגמרא דוחה את שיטתם בעקבות ברייתא שאומרת שהזמן שבין עלות השחר להנף החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים הוא ארבעה מילים.

על פי גמרא זו, הסבירו שיטות שונות כמה זמן מוגדר 'זמן הליכת מיל', ובהתאם באיזו שעה חל זמן עלות השחר. הדרך לחישוב מהו 'זמן הליכת מיל', בה נקטו כל מי שעסק בנושא, היא לחלק 12 שעות (יום שלם) במספר המילים שאדם הולך ביום, כפי שעולה מן הגמרא.

ישנן שלוש שיטות בהסבר דברי הגמרא, הגוררות שלוש שיטות לחישוב זמן הליכת מיל: 18 דקות, 22.5 דקות, 24 דקות.

תרומת הדשן (קנג) כתב שמיל הוא 18 דקות. אפשר להסביר את הגמרא בפסחים בשני אופנים ולהגיע לחשבון זה. אפשר להסביר שדברי הגמרא על כך שאורכו של יום הוא 40 מיל עוסקים בזמן שבין עלות השחר לצאת הכוכבים, לפי שיטה זו הדרך לחשב שעה זמנית היא לחלק את משך הזמן שבין עלות השחר לצאת הכוכבים. וכן אפשר להסביר שדברי הגמרא על כך שאורכו של יום הוא 40 מיל, עוסקים בזמן שבין הזריחה לשקיעה ולפי שיטה זו הדרך לחשב שעה זמנית היא לחלק את הזמן שבין הזריחה לשקיעה.

בדברי הרמב"ם נראה שיש סתירה: במקום אחד כותב הרמב"ם (פירוש המשנה ברכות א, א) שמשך הזמן שבין עלות השחר להנף החמה הוא 72 דקות. כיוון שבזמן זה יש ארבעה מילים, יוצא שלדעת הרמב"ם אורכו של מיל הוא 18 דקות. במקום אחר כותב הרמב"ם (פירוש המשנה פסחים ג, ב) שאורכו של מיל הוא 24 דקות.

הגר"א (תנט, ב) הסביר כיצד הרמב"ם הגיע לכל אחד מזמנים אלה:

א. לפי הרמב"ם יש 40 מילים בין הנף החמה לשקיעה, וכדי לחשב כמה זמן נמשך מיל, יש לחלק זמן זה במספר המילים, ולפי חישוב זה הגיע הרמב"ם ל-18 דקות.

ב. לרמב"ם הייתה גרסה אחרת בגמרא. כאמור, בגרסה שלפנינו הגמרא הביאה מספר אמוראים שסברו שמשך הזמן שבין עלות השחר להנף החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים, הוא חמישה מילים, אך הגמרא הביאה ברייתא שדחתה את שיטתם. הגר"א כתב שכנראה בגרסתו של הרמב"ם, שיטה זו שלפיה יש חמישה מילים בין עלות השחר להנף החמה לא נדחתה. הוא הסביר שלפי הרמב"ם יש 40 מיל בין עלות השחר לצאת הכוכבים, אך את 12 השעות של היום מחשבים מהנף החמה עד לשקיעה. אם כן, לפי הרמב"ם כדי לחשב כמה זמן נמשך מיל, יש לקחת 40 מיל לחסר מהם את הזמן שבין עלות השחר להנף החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים. לאחר חיסור זה, יוצא שביום יש 30 מיל. את זמן זה לחלק במספר המילים וכך מגיעים לכך שאורכו של מיל הוא 24 דקות.

הגר"א עצמו כתב שאורכו של מיל הוא 22.5 דקות (או בלשונו "שלוש שמיניות שעה"). הוא הסביר שיש 40 מיל בין עלות השחר לצאת הכוכבים, ושאת 12 שעות היום יש לחשב מהנץ החמה ועד השקיעה. כלומר, כפי שהוא הסביר את דברי הרמב"ם באפשרות השנייה, אלא שכאמור בגרסת הגמרא שלפנינו הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים הוא 4 מילים. על כן, לפי החשבון של הגר"א לאחר שמחסרים מ-40 מיל את הזמן שבקצוות, נשארים עם 32 מיל. אם מחלקים את זמן זה במספר המילים, מגיעים לכך שאורכו של מיל הוא 22.5 דקות.

החישוב לפיו מיל הוא 18 דקות:

$$18 \text{ דקות} = \frac{720 \text{ דקות}}{40 \text{ מיל}} = \frac{12 \text{ שעות}}{40}$$

החישוב לפיו מיל הוא 22.5 דקות:

לא מחשבים את הקצוות של היום:

$$22.5 \text{ דקות} = \frac{720 \text{ דקות}}{32 \text{ מיל}} = \frac{12 \text{ שעות}}{40 - (2 \times 4)}$$

החישוב לפיו מיל הוא 24 דקות:

חישוב זה הוא על פי גרסה בגמרא, שאורכם של קצוות היום הוא 5 מיל ולא 4.

$$24 \text{ דקות} = \frac{720 \text{ דקות}}{30 \text{ מיל}} = \frac{12 \text{ שעות}}{40 - (2 \times 5)}$$

ישנן שלוש שיטות שונות למשך אורכו של מיל, והגר"א למעשה הראה כיצד אפשר להגיע לכל אחת מהשיטות הללו. בכל אחד מחישוביו הוא חישב את 12 שעות היום בין הזריחה לשקיעה. זאת על פי שיטתו שהשעות הזמניות של היום נמדדות בין הזריחה לשקיעה. הגר"א הבין שדברי הגמרא בפסחים על כך שיש 40 מיל ביום, עוסקים בתקופה בשנה שבה היום והלילה שווים. בירושלמי (ברכות א, א, "ותני באחד [...]") מבואר שהזמנים בשנה שבהם היום והלילה שווים הם בתחילת תשרי ובתחילת ניסן. הגר"א כתב שלא הגיוני לחשב את השעות הזמניות בין עלות השחר לצאת הכוכבים, שכן בימי ניסן ובימי תשרי השוויון בין היום והלילה הוא רק כאשר מחשבים את שעות היום בין הזריחה לשקיעה².

2. ואכן אם בודקים את זמני היום בתאריכים א' תשרי וא' ניסן מגלים שבשנים מסוימות, משך הזמן שבין

למעשה, השולחן ערוך (תנט, ב) והרמ"א (רסא, א) פסקו כשיטת תרומת הדשן שאורכו של מיל הוא 18 דקות. הגר"א, כאמור, גם הסביר שאורכו של מיל הוא 22.5 דקות וגם הסביר כיצד הרמב"ם הגיע לחישוב שלפיו מיל הוא 18 דקות. הפוסקים נחלקו כיצד סבר הגר"א להלכה. המשנה ברורה (שער הציון רסא, כ) וכף החיים (תנט, ל) כתבו שדעת הגר"א היא שאורכו של מיל הוא 22.5 דקות. החזון איש (פסח קכג, א) לעומתם כתב שדעת הגר"א היא שאורכו של מיל הוא 18 דקות.

אם כן, בהתאם לשיטות השונות לחישוב זמן הליכת מיל, יחושב זמנו של עלות השחר:

- 1) לפי השיטה שאורכו של מיל הוא 18 דקות, זמנו של עלות השחר הוא 72 דקות לפני הנץ.
- 2) לפי השיטה שאורכו של מיל הוא 22.5 דקות, זמנו של עלות השחר הוא 90 דקות לפני הנץ.
- 3) לפי השיטה שאורכו של מיל הוא 24 דקות, זמנו של עלות השחר הוא 120 דקות לפני הנץ.³

הזמנים לעיל אמורים בימים בהם היום והלילה שווים. אך נחלקו האחרונים האם כאשר היום והלילה מתארכים גם הזמנים בין עלות השחר להנץ החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים משתנים, או שהם נשארים קבועים.

מספר אחרונים⁴ כתבו ש-4 המילים שבקצוות היום לא תלויים במקום או בתקופה בשנה, אלא לעולם צאת הכוכבים הוא 72 דקות לאחר השקיעה.

לעומתם, אחרונים רבים⁵ כתבו שההערכה שנתנו בגמרא לזמן עלות השחר ולזמן צאת הכוכבים, היא הערכה רק בזמני ניסן ותשרי לפי אופק ארץ ישראל, אך בכל מקום וזמן,

הזריחה לשקיעה הוא כמעט 12 שעות בדיוק. למעשה, בירושלים, התאריכים שבהם בין הזריחה לשקיעה, יש בדיוק 12 שעות הם ה-26 במרץ וה-26-27 בספטמבר, ותאריכים אלה אכן מקבילים בערך לימי ניסן ותשרי. למשל, בשנת 2010 התאריך העברי א' ניסן חל בתאריך הלועזי 16.3, והזריחה הייתה בשעה 6:48 והשקיעה בשעה 18:48. בשנת 2022 התאריך העברי א' תשרי חל בתאריך הלועזי 26.9, והזריחה הייתה בשעה 6:30 והשקיעה בשעה 18:30.

3. בניגוד לשתי השיטות הראשונות, החישוב שלפיו אורכו של מיל הוא 24 דקות הוא לפי הגרסה בגמרא שבין עלות השחר להנץ החמה יש חמישה מילים ולכן כדי לחשב מתי מתחיל עלות השחר יש להכפיל 24 דקות בחמש.

4. מחצית השקל (רלה, ג "וזהו ודאי..."), דרך החיים (ג, ג "וימתחלת..."), הביאור הלכה (רסא, ב "שהוא") בשם הפרי מגדים (א"א, רסא, ט). (אולם, עיין בספר הזמנים בהלכה (א, פרק יז, הערה 5, עמוד קנט) שכתב שלא כביאור הלכה).

5. המנחת כהן (מבוא השמש, מאמר ב, פרקים ב – ד), הפרי חדש (קונטרס דבי שמש ד"ה ועתה אבוא לבאר), הגר"א (רסא, ב, אות יב ד"ה ומלבד), הגר"ז (פסקי הסידור, סדר הכנסת שבת ד"ה ואז הוא תחלת).

זמנים אלה יהיו שונים⁶.

כיצד אם כן לשיטתם יש לחשב את עלות השחר?

המנחת כהן (מבוא השמש, מאמר ב, פרק ג, "ולפ"ז לעולם..." ופרק ד) כתב שכדי לחשב את זמן עלות השחר ואת זמן צאת הכוכבים צריך לקחת 72 דקות זמניות מהשקיעה ומהזריחה. הבעיה בשיטת חישוב זו היא שלפיה יש לחשב את זמני הביניים שבין היום והלילה רק לפי השעות הזמניות של היום. אמנם, יש שעות זמניות שונות ליום וללילה, ולא מסתבר שזמני הביניים יחושבו דווקא ביחס לשעות היום ולא ביחס לשעות הלילה.

שיטה נוספת לחישוב זמן עלות השחר, הנהוגה היום בחלק גדול מהלוחות, היא שיטה הנקראת 'שיטת המעלות'. לפי שיטה זו, צריך לבדוק היכן נמצאת השמש ארבעה מילים לפני הנץ החמה, בזמן ובמקום עליהם דיברו חז"ל, כלומר בארץ ישראל בימי ניסן ותשרי. המקום שבו נמצאת השמש ביחס לעולם, הוא המקום שמגדיר מתי מתחיל עלות השחר, שכן כשהשמש מגיעה למקום זה, כמות האור שיש בעולם היא קבועה. על כן, מודדים את הזווית שבה נמצאת השמש ביחס לעולם, וכך קובעים בכל מקום ובכל זמן מתי מתחיל עלות השחר בהתאם למיקום השמש. על שיטה זו, כתב רבי יוסף שלמה דילמדיגו⁷ בספרו אילים (חלק ג, חקות שמים, שאלות לה-לח, עמוד 275).

אם כן, לפי שיטת המעלות, זמן עלות השחר יחושב כך⁸:

(1) ארבעה מילים הם 72 דקות – עלות השחר הוא כאשר השמש נמצאת 16.1 מעלות תחת האופק.

(2) ארבעה מילים הם 90 דקות – עלות השחר הוא כאשר השמש נמצאת 19.75 מעלות תחת האופק.

הגרא"ח נאה (שיעורי ציון, עמוד עד) כתב שהשיטה שלפיה הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה הוא חמישה מילים, שהם 120 דקות, היא עיקר וכך נוהגים בחב"ד.

ג. זמן צאת הכוכבים - מחלוקת רבנו תם והגאונים

הזכרנו לעיל את הגמרא בפסחים (צד, א), שמביאה בברייתא את דברי רבי יהודה, שאורכו של יום אחד הוא משך הזמן של הליכת עשר פרסאות שהם ארבעים מיל. עוד אומר רבי

6. המנחת כהן, הביא ארבע ראיות לשיטה שזמנים אלה הם זמנים קבועים וארבע ראיות לשיטה שזמנים אלה משתנים בהתאם לזמן והמקום, ולמעשה הכריע (פרק ג ד"ה ונ"ל אחר העיון שהסברא השנית היא האמיתית) כשיטה שזמנים אלה משתנים בהתאם לזמן והמקום.

7. חכם יוני בן המאה השבע עשרה שהסתובב באירופה והתעסק הרבה במדע. בין היתר למד אצל גלילאו גליליי, אותו הוא מזכיר מספר פעמים בספריו ומכנה אותו "רבי".

8. עיין בספר הזמנים בהלכה (עמוד קצ).

יהודה שמשך הזמן שבין עלות השחר להנץ החמה ובין השקיעה לצאת הכוכבים הוא משך הזמן של הליכת ארבעה מיל.

הגמרא בשבת (לד, ב) עוסקת בזמן בין השמשות. הגמרא אומרת שזמן זה הוא ספק יום ספק לילה, והוא נמצא בין השקיעה לצאת הכוכבים. הגמרא מביאה מספר שיטות בשאלה כמה זמן נמשך בין השמשות. אחת השיטות היא שיטת רבי יהודה, שתיאר את צבע השמים בזמן בין השמשות, ונחלקו רבה ורב יוסף כמה זמן לוקח התהליך המתואר בדבריו. רבה סבר שלשיטתו זמן זה הוא שלושת רבעי מיל, ורב יוסף סבר שזמן זה הוא שני שלישי מיל. הגמרא (לה, א) מכריעה שהלכה כשיטת רבי יהודה, והרי"ף (שבת טו, א) והרא"ש (שבת ב, כג) פסקו כרבה שהכוונה לשלושת רבעי מיל וכן פסק השולחן ערוך (רסא, ב).

נראה אם כן, כי יש סתירה בין הגמרות. בגמרא בפסחים כתוב כי לפי רבי יהודה משך הזמן שבין השקיעה לצאת הכוכבים הוא ארבעה מילים ובגמרא בשבת כתוב כי לפי רבי יהודה משך זמן זה הוא שלושת רבעי מיל.

כדי להבין איך הראשונים ישבו את הגמרות צריך להביא את הברייתא המובאת בהמשך הגמרא בפסחים (צד, ב). הברייתא מביאה מחלוקת בין חכמי ישראל לחכמי אומות העולם בשאלה כיצד נוהגת השמש במהלך הלילה. דעת חכמי ישראל היא שיש מעין מסדרון מעל הרקיע. כאשר השמש שוקעת במערב, היא מתחילה להיכנס למסדרון זה. במהלך הלילה היא תעשה את דרכה חזרה למזרח, באופן נסתר מעינינו כיוון שמסדרון זה אינו שקוף. בסוף הלילה, השמש תגיע חזרה למזרח, תצא מהמסדרון ותזרח על הארץ. דעת חכמי אומות העולם היא שכאשר השמש שוקעת, היא עושה את דרכה חזרה למזרח מתחת לקרקע. כלומר, השמש עושה סיבוב מעגלי וחוזרת חזרה לזרוח במזרח. הברייתא חותמת בכך שרבי הודה שדעת חכמי אומות העולם יותר מסתברת.

עם זאת, על אף שהברייתא חתמה בכך שחכמי ישראל הודו לחכמי אומות העולם, הראשונים ישבו את הסתירה בין הגמרא בשבת לגמרא בפסחים על פי שיטת חכמי ישראל.

השיטה מקובצת (כתובות יג, ב ד"ה השבתנו) כתב להצדיק את דברי הראשונים: "דאע"ג דנצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל היינו נצחון בטענות אבל האמת הוא כחכמי ישראל".

רבנו תם (ספר הישר חידושים רכא; תוספות שבת לה, א ד"ה תרי תילתי) הסביר שישנן שתי שקיעות וכל אחת מהגמרות עוסקת בשקיעה אחרת. דברי הגמרא בפסחים, שהשקיעה מתרחשת ארבעה מילים לפני צאת הכוכבים, עוסקים בשקיעה הראשונה, כלומר כאשר השמש יורדת מתחת לאופק ומתכסה מעינינו. לאחר שהשמש מתכסה מעינינו, היא ממשיכה לעשות את דרכה אל עבר המסדרון. כאשר השמש מתחילה להיכנס אל החלון של המסדרון, מתחילה השקיעה השנייה. שקיעה זו מתרחשת סמוך יותר לצאת הכוכבים ומשך הזמן שבינה לבין צאת הכוכבים הוא שלושת רבעי מיל. לפי רבנו תם, לשקיעה

הראשונה אין משמעות הלכתית. זמן בין השמשות, הוא הזמן שבין השקיעה השנייה לבין צאת הכוכבים שזמנו הוא ארבעה מילים אחר השקיעה הראשונה.

כשיטה זו נראה שסוברים כל הראשונים שהתייחסו לסתירה בין הגמרות⁹.

המנחת כהן כתב להסביר שעל אף שלמעשה האמת המדעית היא כפי שסברו חכמי אומות העולם, ההלכה עומדת במקומה שהשקיעה ההלכתית היא שלושה מילים ורבע אחר שמתכסה השמש מעינינו וצאת הכוכבים ההלכתי הוא שלושת רבעי מיל לאחר מכן. וזו לשונו:

ואף שלפי האמת אין השמש מהלך בלילה על כפת הרקיע ואם כן אינו נכנס בערב בעביו מ"מ אנו באים לפרש דברי רבי יהודה והנה מוכח מדבריו בהדיא שהוא סובר כדעת חכמי ישראל שהשמש נכנס בערב בעובי הרקיע [...] ואין להקשות שאם לפי האמת אין השמש נכנס בעובי הרקיע ואין שם סוף שקיעה איך אנו מפרשים משתשקע על סוף שקיעתה בעובי הרקיע שהרי הוכחנו שרבי יהודה היה סובר כן [...] וכיון שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים יש שיעור ד' מילין כמו שאמר רבי יהודה בפסחים וכמו שנראה לחוש אנו יודעים ששיעור שלשה מילין ורביע אחר השקיעה הוא יום גמור והשאר שהם שלשה רבעי מיל הוא זמן בין השמשות [...] ואף שלפי האמת אין השמש נכנס בעובי הרקיע ואין שם שקיעה שנית מ"מ דינו של רבי יהודה הוא אמת ונקטינן כוותיה לעשות זמן בין השמשות שיעור שלשה רבעי מיל קודם שעת יציאת שלשה כוכבים בינוניים והזמן הנשאר עד השקיעה נחשוב ליום גמור דהיינו שיעור שלשה מילין ורביע וכמו שכתבתי. וזהו הכלל העולה מפירושו של ר"ת בין שהשמש יכנס בעובי הרקיע או ישקע תחת הארץ ואין זה מעלה ומוריד לענין זה הדין וכמו שביארנו.

(מבוא השמש מאמר א פרק י)

התוספות רי"ד (שבת לד, ב ד"ה איזהו) כתב כשיטת רבנו תם שהשקיעה ההלכתית אינה כאשר השמש מתכסה מעינינו, אלא חמישה מילים¹⁰ מאוחר יותר. אמנם, בניגוד לרבנו תם והראשונים שהלכו בשיטתו, התוספות רי"ד כתב במפורש ששיטתו היא לא על פי חכמי ישראל, אלא על פי חכמי אומות העולם שהשמש מתנהגת כפי שאנחנו מכירים. כלומר

9. רמב"ן (תורת האדם, שער האבל, ענין אבלות ישנה, אות קה ד"ה וראיתי), רשב"א (שבת לד, ב ד"ה ואזור), רא"ה (ברכות כז, ב ד"ה ובגמרא אמרין לענין; מובא במיוחס לר"ן שבת לה, א ד"ה איכא למידק), ריטב"א (שבת לה, א ד"ה והקשה ר"ת), ר"ן (ר"ן על הרי"ף שבת טו, א ד"ה ואם תאמר דהכא), רא"ש (תענית א, יב ד"ה ואע"ג), נימוקי יוסף (שבת לד, ב ד"ה והקשו), מאירי (שבת לד, ב ד"ה בין השמשות הרי הוא ספק), סמ"ג (עשין לב ד"ה ומשתשקע), רבנו ירוחם (תא"ו, ני"ב, א ד"ה ובתוספות הקשו), רוקח (שבת נא).

10. ייתכן שבגרסת הרי"ד היה כתוב חמישה מילים ולא ארבעה מילים.

שהיא יורדת מתחת לאופק וממשיכה סיבוב מעגלי מתחת לעולם. הוא כתב שהשקיעה האמורה במסכת שבת, היא כאשר מתכסה השמש מעינינו. עם זאת, אף אחר שהשמש מתכסה מעינינו, עדיין יש אור בעולם למשך כחמישה מילים. השקיעה ההלכתית מתחילה שלושת רבעי מיל לפני שמחשיך לגמרי.

המהר"ם אלאשקר (צו) כתב לדחות את דברי רבנו תם. הוא כתב שאי אפשר לטעון כמו רבנו תם אחרי שהברייטא העידה שחכמי ישראל הודו שההבנה עליה מתבסס הסברו של רבנו תם אינה נכונה.

המהר"ם אלאשקר טען בשם הגאונים שישנה רק שקיעה אחת והיא רגע כניסת השמש אל מתחת לאופק, כאשר מתכסה השמש מעינינו, "ואין שם כי אם שקיעה אחת אלא שעגולת החמה שוקעת ונבלעת מעט מעט תחת האופק עד שתכנס כלה ותעלם מן העין".

לגבי הסתירה בין הגמרות, כתב המהר"ם אלאשקר שהגאונים סברו שעל פי מסקנת הגמרא, האמת היא לא כחכמי ישראל שהשמש נכנסת למסדרון מעל הרקיע, שכן רבי אמר שיותר מסתבר לומר כמו חכמי אומות העולם, שהשמש חוזרת למזרח מתחת לקרקע. אם כן, המהר"ם אלאשקר טוען שאף על פי שכן סבר רבי יהודה ואפילו היו אמוראים שסברו כך, אין אנו סוברים כמו חכמי ישראל בזה.

המהר"ם אלאשקר אינו מיישב את הסתירה בדעת רבי יהודה. הוא מסביר שלמסקנה לא סוברים כשיטתו שצאת הכוכבים הוא ארבעה מילים אחר השקיעה, אבל הוא לא מסביר כיצד רבי יהודה עצמו, אמר שצאת הכוכבים הוא שלושת רבעי מיל אחר השקיעה. המהר"ם אלאשקר אינו אומר שרבי יהודה חזר בו, אלא ששיטתו נדחתה. ולא זו בלבד שרבי יהודה לא חזר בו, הגמרא אף משתמשת בדבריו כדי להקשות על אמוראים מאוחרים כמו רבה¹¹.

כיצד אם כן, אפשר ליישב את הסתירה בדברי רבי יהודה לפי שיטת הגאונים?

הגר"א (רסא, ב, אות יב) גם נקט כשיטת הגאונים שהשקיעה מתחילה כשהשמש מתכסה מעינינו ונמשכת שלושת רבעי מיל. הגר"א יושב את הסתירה בין הגמרות ואמר שזמן צאת הכוכבים האמור בגמרא בפסחים הכוונה לצאת כל הכוכבים, וזמנו ארבעה מילים אחר השקיעה ואין לו משמעות הלכתית. הגמרא בשבת לעומת זאת, עוסקת בהגדרת צאת הכוכבים ההלכתי. זמן זה הוא כאשר נראים שלושה כוכבים בשמיים וזה מתרחש שלושת רבעי מיל אחרי השקיעה.

11. ראיתי בקונטרס דבי שמשי (ד"ה תו קשה לשיטה זו) לפרי חדש ובספר שבת של מי (לה, א ד"ה כמו שכתב) שהבינו בדעת המהר"ם אלאשקר שרבי יהודה כן חזר בו. עם זאת גם הם כותבים שקשה לטעון כך, שכן הגמרא מקשה על אמוראים מדברי רבי יהודה ונראה אם כן שהגמרא סברה שרבי יהודה לא חזר בו.

גם המהר"ל (שבת לה, ב ד"ה תרי תילתי) כתב כדברי הגר"א, שהגמרא בשבת עוסקת בזמן ההלכתי של צאת הכוכבים והגמרא בפסחים עוסקת בזמן יציאת כל הכוכבים שזה אינו זמן הלכתי¹².

למעשה השולחן ערוך (רסא, ב) פסק כשיטת רבנו תם שהשקיעה מתחילה שלושה מילים ורבע אחר שהשמש מתכסה מעינינו. כך גם נקטו הרבה אחרונים¹³.

מנגד, מספר אחרונים¹⁴ נקטו כשיטת הגאונים שהשקיעה ההלכתית מתחילה בשעה שמתכסה השמש מעינינו.

למעשה כתבו הפוסקים¹⁵ שהמנהג היום בתפוצות ישראל הוא כשיטת הגאונים.

עם זאת, פוסקים רבים¹⁶ כתבו שראוי ונכון לנהוג גם כשיטת רבנו תם בתורת חומרה.

ד. שעה זמנית

הגמרא במספר מקומות קובעת הלכות בהתאם לשעות היום. המושג 'שעה' כפי שאנחנו משתמשים בו היום, הוא פרק זמן השווה באורכו פחות או יותר לחלק אחד מתוך 24 ביום. בעבר המושג 'שעה' היה מוגדר באופן שונה ליום וללילה. היממה הייתה מחולקת לשניים, יום ולילה, וכל חלק ביום היה מחולק ל-12. באופן זה, השעה הייתה מוגדרת אחרת ביום

12. עם זאת, דבריו קצת אינם ברורים לי. הוא כותב שהסברה נותנת שהיום הוא סימטרי. כלומר, כשם שבין עלות השחר להנץ החמה יש ארבעה מילים, כך גם בין השקיעה לצאת הכוכבים יש ארבעה מילים. אם כן, לא כל כך ברורה דעתו. האם צאת הכוכבים הוא רק זמן טכני ביום שבו יוצאים כל הכוכבים, או שמא הוא זמן הלכתי המבטא את סוף היום כשם שעלות השחר הוא הזמן של תחילת היום?

13. רדב"ז (ד, רפב (אלף שנג)), מנחת כהן (מבוא השמש א, ט ד"ה א"כ מכל אלו הטעמים), לבוש (רסא, ד), הב"ח (רסא, ב ד"ה מיהו כבר; שו"ת הב"ח קנ"ד ד"ה אבל ר"ת), מגן אברהם (שלא, ב ד"ה והיינו), פרי חדש (קונטרס דבי שמש ד"ה סוף דבר), תוספת שבת (רסא, יא), חתם סופר (שו"ת חתם סופר א, פ ד"ה והנה אנחנו), רבי יעקב פראג'י (שו"ת מהרי"ף, מז).

14. המהר"ם אלאשקר (צו), הגר"א (רסא, ב, אות יב), הגר"ז (פסקי הסיידור, סדר הכנסת שבת ד"ה אבל אין), מהריק"ש (ערך לחם רסא, א), רבי אברהם הלוי בעל שו"ת גינת ורדים (מכתב שכתב לרבי יעקב פראג'י, מובא בשו"ת מהרי"ף, מז).

15. הרב צבי פסח פרנק (קונטרס דובר מישרים לרבי חנוך זונדל גרוסברג, הסכמה לספר, עמוד 3), הציץ אליעזר (יז, סב), שבט הלוי (י, קמ"ד ד"ה היות בפרט).

16. כף החיים (רסא, א), הרב עובדיה (חזון עובדיה שבת א, עמוד רסח), מנוחת אהבה (חלק א, כב, יא, הערה 29 ה', עמוד תקל"ג ד"ה והואיל והמנהג הפשוט בא"י ובגלילותיה כסברת הגאונים להקל), הרב פיינשטיין (אגרות משה יורה דעה, ד, מח, אות ד; שם, ד, יז, אות כו; שם, ג, קכט, אות ג), מנחת יצחק (ו, קד ד"ה אבל כמובן), תשובות והנהגות (א, רסח ד"ה ובעיקר).

ובלילה, שכן ברוב השנה היום והלילה אינם שווים בזמנם. מושג זה של שעה נקרא "שעה זמנית".

בגמרא לא מוזכר האם השעות הנזכרות במשנה ובגמרא, הן שעות שוות ביום ובלילה כפי שנהוג בימינו, או שמא הכוונה לשעות זמניות. עם זאת, אפשר למצוא רמז בגמרא שהמושג שעה מתייחס לשעות זמניות.

המשנה הראשונה בברכות (ב, א) מביאה שיטות שונות בשאלה עד מתי אפשר לקרוא את קריאת שמע של ערבית. אחת השיטות היא שיטת רבי אליעזר שאפשר לקרוא עד 'סוף האשמורה הראשונה'. 'אשמורות' או 'משמרות' הן פרקי זמן שהיו משתמשים בהם כדי לחלק את הלילה לחלקים. בגמרא בברכות (ג, ב) מובאת מחלוקת תנאים האם יש לחלק את הלילה לשלוש אשמורות או לארבע אשמורות. הגמרא (ג, א) מנסה לברר בדעת רבי אליעזר האומר שאפשר לקרוא קריאת שמע רק עד 'סוף האשמורה הראשונה', האם הכוונה לשליש הלילה או לרבע הלילה. הגמרא אומרת שאם לשיטת רבי אליעזר יש שלוש אשמורות בלילה, היה לו לומר שאפשר לקרוא קריאת שמע עד ארבע שעות ואם לשיטתו יש ארבע אשמורות בלילה, היה לו לומר שאפשר לקרוא קריאת שמע עד שלוש שעות. נראה אם כן מדברי הגמרא, שהמושג שעה שהגמרא משתמשת בו, הכוונה לשעה זמנית, שכן מהגמרא עולה שאם הלילה מתחלק לשלוש, כל חלק נמשך ארבע שעות ואם הלילה מתחלק לארבע, כל חלק נמשך שלוש שעות וכל זאת בלי קשר לאורך הלילה, כלומר הלילה לעולם נמשך 12 שעות.

אכן, בראשונים¹⁷ מוזכר שהשעות המוזכרות בגמרא הכוונה לשעות זמניות.

מספר אחרונים¹⁸ כתבו לדחות את דברי הרמב"ם וסברו ששעות הגמרא אינן שעות זמניות, אלא שעות שוות.

עם זאת, פוסקים רבים¹⁹ קיבלו את שיטת הרמב"ם וכתבו שהשעות הקובעות את זמני היום, הן שעות זמניות.

17. הרמב"ם (שו"ת הרמב"ם קידוש החודש ט, ג ד"ה תשובה זה; פירוש המשנה ברכות א, ה), המאירי (ברכות ט, ב ד"ה ודע כי), תוספות רא"ש (ברכות ג, ב ד"ה כיון (מופיע בפרויקט השו"ת, אך מומלץ להסתכל בהערות המהדיר הנמצאות בויקיטקסט)), תוספות ר"י שירליאן (ברכות ג, ב ד"ה כיון, (לשונו הוא כלשון התוספות רא"ש וגם כאן מומלץ להסתכל בהערות המהדיר בויקיטקסט)).

18. מור וקציעה (א ד"ה ודחיתי), פני יהושע (ברכות ג, א ד"ה לכן נראה), שו"ת מנחת אלעזר (א, סט ד"ה ע"כ בודאי נראה לתרץ).

19. בית יוסף (נח, ו ד"ה כתב הרמב"ם), רמ"א (רלג, א), ט"ז (תמג, ג ד"ה אלא ודאי דהשעות), מגן אברהם (רלג, ד), פרישה (נח, ב), פרי חדש (נח, א ד"ה ודע שכל), שאגת אריה (שו"ת שאגת אריה ה ד"ה הרי

ה. מחלוקת המגן אברהם והגר"א והקשר למחלוקת רבנו תם והגאונים

המושג שעה כאמור מוגדר להיות אורך היום חלקי 12. עם זאת, נחלקו האחרונים כיצד יש לחשב את אורך היום שמחלקים ב-12.

הגמרא בפסחים (צד, א) אומרת שבשעה האמצעית ביום (כלומר חמש שעות וחצי אחר תחילת היום עד חמש שעות וחצי לפני סוף היום), השמש נמצאת בדיוק מעל הארץ, לא במזרח ולא במערב, אלא בראש כל אדם. אם כן, בכל אופן שבו מחליטים על הגדרת היום, צריך לעשות זאת באופן שהשעה האמצעית היא באמצע שעות השמש, כך שהשמש תהיה במרכז הארץ בשעה האמצעית.

הגר"א (תנט, ב ד"ה ועיקר) כתב שיש לחשב את אורך היום מהזריחה עד השקיעה. כדי לחשב שעה זמנית, יש לחלק את משך זמן זה ל-12²⁰.

לעומתם, כתב המגן אברהם (נח, א) שיש לחשב את אורך היום מעלות השחר, שזמנו הוא 4 מילים לפני הזריחה. לשיטת המגן אברהם אורך היום, שאותו מחלקים ב-12, אורך יותר מאורך היום של הגר"א ולכן שעה זמנית של המגן אברהם היא ארוכה יותר משעה זמנית של הגר"א. עם זאת, כיוון שהיום של המגן אברהם מתחיל 4 מילים לפני היום של הגר"א, למעשה זמני היום עד חצות לפי המגן אברהם מוקדמים יותר משל הגר"א²¹.

כאמור, מהגמרא בפסחים עולה שהשעות צריכות להתחלק באופן שהשעה האמצעית היא באמצע שעות השמש. על כן, כדי לסבור כשיטת המגן אברהם חייבים לסבור שאת אורך היום מחשבים מ-4 מילים לפני הזריחה ועד 4 מילים אחרי השקיעה. כלומר, שיטת המגן אברהם מסתדרת רק לשיטת רבנו תם הסובר שזמן צאת הכוכבים הוא 4 מילים אחר השקיעה. לפי הגאונים, הזמן בין השקיעה לבין צאת הכוכבים שונה מהזמן שבין עלות השחר להנף החמה, ולכן המגן אברהם לא מסתדר לשיטתם.

בררנו), חיי אדם (חלק א, כא, ג), משנה ברורה (נח, ה), ערוך השולחן (נח, יא), בן איש חי (שנה ראשונה, וארא, ה), כף החיים (נח, ג).

20. כשיטה זו נקטו גם הלבוש (רלג, א ד"ה ונראה) והגר"ז (שולחן ערוך הרב, תנט, י ד"ה ולפי זה).

21. כשיטת המגן אברהם כתבו גם הב"ח (תלא, א ד"ה ואלו), הט"ז (תמג, ג ד"ה אלא ודאי דזהו), הפר"י (חדש (תמג, א ד"ה ודע דשעות) והחיי אדם (חלק א, כא, ג).

אם כן, למעשה לא מסתבר להחמיר כשיטת המגן אברהם לעניין תפילת שחרית, אם לא מחמירים כשיטת רבנו תם לעניין קריאת שמע של ערבית. לכן, לא ברור מדוע לוחות רבים מזכירים את 'זמן מגן אברהם' אף שאת צאת הכוכבים לרבנו תם לא מזכירים.

למעשה, מספר פוסקים²² כתבו שלהלכה פוסקים כדעת הגר"א שאת שעות היום מחשבים מזמן הנץ החמה עד זמן השקיעה.

הגרי"י קנייבסקי (ארחות רבנו, א, עמוד צז) סבר שכיוון שמדובר בספק דאורייתא יש להחמיר כדעת המגן אברהם.

הילקוט יוסף (נח, ג) כתב שלכתחילה יש להחמיר כשיטת המגן אברהם ולחשב את תחילת היום מעלות השחר.

ו. סיכום

הצגנו את המחלוקת בין רבנו תם לגאונים בנוגע לזמן שקיעה ולזמן צאת הכוכבים. כמו כן הצגנו את המחלוקת בין הגר"א למגן אברהם. הסברנו כיצד שיטת המגן אברהם תלויה בהכרח בשיטת רבנו תם. הסברנו זאת על פי הגמרא בפסחים, הקובעת שאמצע היום מוגדר להיות באמצע שעות השמש, כלומר במרחק שווה מזריחת החמה לשקיעת החמה.

22. ערוך השולחן (נח, יד), החזון איש (אורח חיים, יג, מכתב ב, "השעה המוזכרת [...] אין שום טעם"), ארחות רבנו (א, עמוד צז) והרב פיינשטיין (אגרות משה, אורח חיים, א, כד ד"ה בדבר).